

## BEKTAŞİ TACİ

(bk. TAÇ).

## BEKTAŞILIK

XIII. yüzyılda Kalenderilik içinde teşekküle başlayıp XV. yüzyılın sonlarında Hacı Bektâş-ı Velî an'aneleri etrafında Anadolu'da ortaya çıkan bir tarikat.

Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşundaki rolü dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca nüfuzunu koruyan Bektaşilik, gerek oynadığı siyasî roller ve arzettiği farklı dinî inanç ve telakkileri birleştirici (syncretique) yapı, gerekse devletin XVI. yüzyıldan itibaren resmen tanıdığı tek gayri Sünnî (hétérodoxe) tarikat olması sebebiyle en çok ilgi çeken ve en çok araştırılan tarikat olmuştur. Georg Jacob'un *Beitrag zur Kenntnis des Derwischordens der Bektaschis* (Berlin 1908) ve *Die Bektaschije in ihrem Verhältnis zu Verwandten Erscheinungen* (München 1909) adlı kitapları ve Clément Huart'ın "Les Dervisches Bektaschis" (*RMM*, IX [1909], s. 235-246) adındaki makalesiyle Avrupa şarkiyat âleminde tanınmaya başlayan bu tarikat, Türkiye din tarihinde daima ilgi çekici bir yere sahip olmuştur ve daha uzun müddet bu yerini koruyacağına benzemektedir. Zira kuruluşundaki sosyal ve dinî âmilleri, bünyesindeki inanç unsurlarının menşee ve mahiyetleri, gelişme safhaları ve bunlardaki muhtelif tesirler, tarih boyunca oynadığı siyasî roller, sosyal ve iktisadî yapısı, kültür hayatındaki yeri, edebiyatı, sanatı ve nihayet günümüzdeki durumu gibi meseleler son yıllardaki ciddi çalışmalara rağmen henüz tam mânasıyla ortaya konulabilmiş değildir.

**Tarih.** Bektaşiliğin mahiyetini, yapısını ve tarihî inkişafını iyi anlayabilmek ve doğru teşhisten bulunabilmek için, tarihçesini a) XIII. yüzyıldan başlayıp XIV. yüzyılda gelişerek süren ve XV. yüzyılın sonlarına kadar uzanan teşekkül devresi; b) XVI. yüzyılın başından yani Balım Sultan'dan zamanımıza kadar devam edegelen ve asıl bilinen Bektaşiliği temsil eden devre olmak üzere iki safhada ele almak gerekir. Çünkü dikkatle bakıldığı zaman bu iki safhanın pek çok bakımından açık bir şekilde birbirinden farklı olduğu görülür.

A) Teşekkül Devresi. Bektaşiliğin teşekkülünün, XIII. yüzyılda Anadolu'da ortaya çıkan şiddetli sosyal ve dinî, kısmen de siyasî hareketlerle, başka bir deyişle Babaî isyanı ve hareketiyle sıkı sıkıya bağlantılı olduğu daha Fuad Köprülü'den itibaren görülmüş (bk. *İlk Mutasavvıflar*, s. 207-209), ondan sonra yapılan araştırmalarla bu bağlantı daha açık bir şekilde belirmiştir.

Tâcû'l-ârifin Seyyid Ebû'l-Vefâ el-Bağdâdî'nin (ö. 501/1107) kurduğu Vefâîye tarikatının Anadolu'daki şeyhi olan Baba İlyâs-ı Horasânî öncülüğünde meydana gelen Babaî isyanı, XIII. yüzyıl ortalarına doğru yeni bir "syncretique" gayri Sünnî hareketin doğuşuyla sonuçlandı. Babaîlik adını taşıyan bu hareket Vefâîler'den başka Anadolu'daki Kalenderiyeye, Haydariyye, Yeseviyye zümrelerinde de benimsendi ve XIV. yüzyılın başlarından itibaren abdalân-ı Rûm yahut Rum abdalları adı altında sürdürüldü. Çeşitli siyasî mülâhazalarla uç bölgelerindeki Türkmen beylerinin desteğini sağlayan ve daha çok Kalenderî, Haydarî ve Vefâî dervişlerinin hâkimiyeti altında bulunan bu zümre mensupları bütün Orta ve Batı Anadolu'da ve sonra da ilk Osmanlı fetihleriyle birlikte Rumeli'de faaliyetlerini devam ettirdiler. Abdal Kumral, Abdal Mehmed ve bilhassa Abdal Mûsâ gibi bazılarının tarihî şahsiyetleri bilinen bu Rum abdalları, bir mânada belki "ilk Bektaşîler" diyebileceğimiz Kalenderî, Vefâî ve Haydarî dervişleri idi. Ancak o zaman bunlara Bektaşî denilmiyordu. Bu şahsiyetler kendilerine "Baba İlyas müridi" diyorlar, yahut "Seyyid Ebû'l-Vefâ" tarikinden olduklarını söylüyorlardı (Âşıkpaşazâde, s. 46). Aralarındaki ortak özellik, kuvvetli bir Hacı Bektaş an'anesinin mevcudiyeti idi. Muhtemelen XIV. yüzyılın başlarından itibaren Hacı Bektaş an'aneleri, daha doğrusu Hacı Bektaş kültü bunlar arasında iyice gelişerek yayıldı. Bunda da en önemli rolü, hiç şüphesiz vaktiyle Babaî hareketinin en kuvvetli temsilcisi Hacı Bektâş-ı Velî'nin yaşadığı Sulucakarahöyük'teki (bugünkü Hacıbektaş) Hacı Bektaş Zâviyesi (tekkesi yahut dergâhı) oynadı.

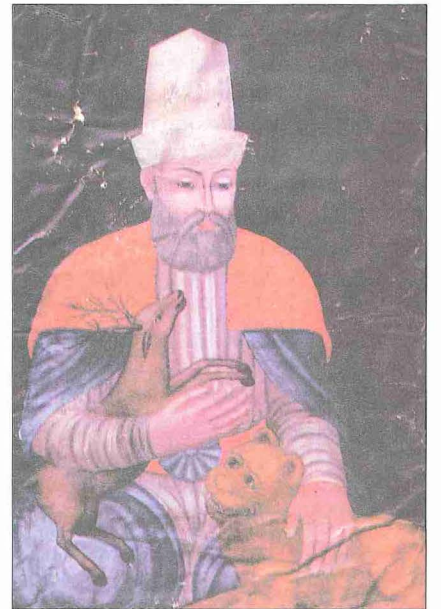
Bu vâkıanın en müşahhas delili, Hacı Bektaş'ın yakını olup onun vefatından sonra zâviyenin başına geçtiği rivayet edilen ve bâciyân-ı Rûm'dan olduğunda şüphe bulunmayan Hatun Ana'nın müridi Abdal Mûsâ'nın faaliyetleridir. Sulucakarahöyük'te yetiştikten sonra henüz fetihlerin devam ettiği Batı Anadolu uç-

larına giden diğer meslektaşları gibi o da Osmanlı Beyliği'ne gitti. Burada bazı fetihlere katılarak Hacı Bektaş menkıbelerinin gaziler arasında yayılmasını sağladı. Bir müddet Bergama ve Manisa dolaylarında da bulunan Abdal Mûsâ, daha sonra Elmalı yakınlarındaki bir köye (Tekkeköy) gelerek kurduğu zâviyesinde öldü.

Abdal Mûsâ'ya bakılarak Hacı Bektaş Zâviyesi'nden yetişen Rum abdallarının (Kalenderîler, Haydarîler) yayılma sahaları ve yürüttükleri propagandanın genişliği az çok tasavvur edilebilir. Abdal Mûsâ gibi yüzlerce Rum abdalı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, özellikle Batı Anadolu'da kurdukları zâviyelerde adını koymadan Bektaşiliğin temellerini attılar. Hacı Bektâş-ı Velî menâkıbnâmesinde (*Vilâyetnâme*) adları geçen Hacım Sultan, Sarı İsmâil, Pîrâbî Sultan gibi Kalenderî-Haydarî şeyhlerinin de henüz Bektaşî adını taşımayan bu ilk nesil Bektaşî şeyhlerinden sayılması doğru olacaktır. Zira bunların hepsi Hacı Bektaş an'anesine bağlı olan kimselerdir. Bunların Bektaşilik adını kullanmadan tarikat şeklinde teşkilâtlanmalarının XV. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştiği *Vilâyetnâme*'nin tahlilinden anlaşılmaktadır.

Yukarıda Rum abdalları zümresinin başlangıçta tek bir tarikatın mensubu

Hacı Bektâş-ı Velî'nin XV. yüzyılda yapılmış kök boya resmi (Hacı Bektaş Müzesi - Hacıbektaş / Nevşehir)





olmadıkları, bu zümrenin Vefâî, Kalenderî, Yesevî ve Haydarî dervişlerinden meydana geldiği bilhassa belirtilmişti. Böyle olunca bütün bu zümrelerin Bektaşiliğin kuruluşunda pay sahibi olmaları tabiidir. Nitekim Hacı Bektaş'ın bir Vefâî şeyhi olan Baba İlyas'ın halifesi ve aynı zamanda bir Haydarî şeyhi bulunduğu asla gözden kaçırılmamalıdır. İkinci olarak *Vilâyetnâme*'de Ahmed Yesevî ve Kutbüddin Haydar'ı anlatan menkıbeler, Bektaşiliğin teşekkülünde Yesevîlik ve Haydarîliğin hisselerini belgelemektedir. Ancak bunların hepsinden de çok Kalenderîye'nin bu teşekkülde en önemli rol oynadığı, gerek *Vilâyetnâme* gerekse diğer Bektaşî menâkıbnâmelerinin mukayeseli tahlilinden anlaşılmaktadır. Bektaşiliğin teşekkülünde en önemli hizmetlerden birini yapmış olan Abdal Mûsâ başta olmak üzere, XIV-XV. yüzyıllarda yaşamış olup *abdal*\* lakabını taşıyan ve bugün Bektaşî olarak bilinen şeyhlerin çoğu aslında Kalenderî ve Haydarî idiler. Bektaşî edebiyatının kurucusu sayılan Abdal Mûsâ'nın halifesi Kaygusuz Abdal da bir Kalenderî şeyhinden başka bir şey değildir. Nitekim Bektaşî adıyla anılmadıkları kesin olan Seyyid Ali Sultan (Kızıl Deli), Sultan Şücâ ve Otman Baba (Hüsam Şah) gibi XIV-XV. yüzyıllarda Osmanlılar'ın Rumeli fetihlerinde bulunmuş meşhur birtakım Kalenderî şeyhlerinin de büyük Bektaşî evliyası arasında gösterilmesi, Kalenderîye'nin Bektaşiliğin teşekkülündeki tesirini ortaya koyması bakımından önemlidir. O kadar ki bunların menâkıbnâmeleri bile Bektaşiliğin teşekkülünden sonra bu tarikat çevrelerinde kaleme alınmıştır. Kalenderîliğin Bektaşilik'le sıkı münasebeti XVI. yüzyılda da bir müddet daha sürmüş, meselâ Hayretî gibi tanınmış Kalenderî şairler kendilerini aynı zamanda Bektaşî olarak tanıtmışlardır.

**B) Balım Sultan'la Başlayan Esas Kuruluş ve Gelişme Devresi.** Bugünkü hüviyetiyle bilinen asıl Bektaşilik, 922 (1516) yılında öldüğü ileri sürülen Balım Sultan'ın tarikatın başına geçmesiyle şekillenmiştir. Zaten Bektaşî an'anesi de Balım Sultan'ı ikinci pîr kabul etmekle bu tarihî vakiyayı tescil etmiştir.

Bektaşiliği Kalenderîlik'ten ayırarak ona bugünkü yapısını kazandıran Balım Sultan'ın şahsiyeti yeteri kadar aydınlanmış değildir. Ancak burada önem kazanan husus Balım Sultan'ın 1501'de riwayete göre II. Bayezid tarafından Hacı

Bektaş Zâviyesi'nin, dolayısıyla tarikatın şeyhliğine getirilmesiyle birlikte o zamana kadar Kalenderîlik'te mevcut teşkilât, doktrin, âyin ve erkânın ne ölçüde değişikliğe uğradığı meselesidir. Buna ilâveten Balım Sultan'ın hangi saiklerle hareket ettiği, hangi kaynaklardan faydalandığı ve asıl önemlisi bu değişikliği ne maksatla yaptığı da ehemmiyet kazanmaktadır. Bu konunun yeterince aydınlandığını söylemek güçtür. Bununla beraber, Balım Sultan'ın faaliyet ve uygulamaları sonunda Bektaşiliğin Kalenderîlik'ten tam anlamıyla ayrılarak iyice derlenip toparlandığı, tarikatın merkezi olan Hacı Bektaş Zâviyesi'ne bağlı sağlam bir taşra teşkilâtının kurulduğu muhakkaktır. Nitekim bunun sonunda tarikat iktisadî bakımdan da güçlenmiş ve bağlı zâviyeler üzerinde bir kontrol mekanizması kurabilmiştir. Böylece Bektaşilik, II. Mahmud tarafından 1826'da Yeniçeri Ocağı'yla birlikte ilga edilinceye kadar varlığını kesintisiz sürdürmüştür. İmparatorluktaki bütün Bektaşî tekkelelerini Nakşibendî tarikatının emrine veren II. Mahmud bununla hiç şüphe yok ki Bektaşilik gibi gayri Sünnî bir tarikatı bu koyu Sünnî tarikat bünyesi içinde zamanla eritmeyi düşünüyordu (bk. Birge, s. 78). Ne var ki II. Mahmud bu hedefine pek ulaşamadı. Abdülaziz zamanında Bektaşilik yeniden eski haline dönme yoluna girdi. Tahrip edilen bazı zâviyeler onarıldı. Fakat bu defa Yeniçeri Ocağı'nın güçlü desteğinden mahrum bulunuyordu.

1908'deki II. Meşrutiyet inkılabından sonra da faaliyetlerine devam eden Bektaşilik, 1925'te bütün tarikatların, tekke ve zâviyelerin kapatılmasıyla Türkiye'de resmen ortadan kalkmış ise de gerçekte bütün öteki tarikatlar gibi günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

**Doktrin.** Bektaşiliğin doktrini meselesinde Hurûfî ve Şîî tesirlerden önce ve sonra olmak üzere iki ana devreyi hesaba katma mecburiyeti vardır.

Bektaşî zümrelerin kendileri başta olmak üzere bazı araştırmacılar tarafından da Hurûfî ve Şîî tesirler daha tarikatın teşekkül döneminden beri var kabul edildiği için bu durumun birtakım yanlış anlamalara zaman zaman yol açtığı görülmektedir. Bunun tersi sadece Balım Sultan'dan önceki dönemi esas alarak Bektaşiliğin Sünnî bir tarikat olarak teşekkül ettiğini, fakat Balım Sul-

tan'dan sonra bu niteliğini değiştirdiğini farzedenler vardır. Ancak bunlar, Bektaşiliğin menşeiini oluşturan Babaî hareketinin hangi şartlarda ve hangi tesirlerle, hangi zümreler arasında ortaya çıktığını ve bu zümrelerin içtimâî-kültürel durumlarıyla bunlar arasındaki dinî-tasavvufî cereyanların ve özellikle Kalenderîliğin mahiyetini iyice araştırmayanlardır (meselâ bk. Yaşar Nuri Öztürk, *Tarihi Boyunca Bektaşilik*, İstanbul 1990). Bunların dayanağı Hacı Bektâş-ı Velî'ye aidiyeti ilmen kesin olarak ispatlanmamış *Makâlât* adlı eserle, adı geçenin XV. yüzyıldan sonra yazılmış kaynaklarda çizilen portresidir. *Makâlât* gibi, aşağı kademede ki müridler için yazılmış eserlerin daha ince ve karmaşık birtakım itikadî meseleleri yansıtmak zorunda olmadıkları bir yana, XIII. yüzyılda Anadolu'da kaynayan gayri Sünnî hareketlerin ortaya çıkardığı Babaî hareketinden kaynaklanan Bektaşiliğin daha başlangıcında bu karakteri taşıması kadar tabii bir şey olamazdı. Aksi halde tek başına bir Balım Sultan'ın, o kadar zaman sonra, içeriden hiçbir tepki görmeden tarikatı nasıl birdenbire gayri Sünnî bir yapıya kavuşturduğu ve bu sürecin nasıl başlayıp geliştiği sorusunun cevabını vermek imkânsızdır.

**A) Hurûfî ve Şîî Tesirler Öncesi Devre.** Bu devre XIII. yüzyıldaki Babaî hareketiyle başlar. Bu hareketi meydana getiren Türkmen zümrelerinin daha Anadolu'ya gelmeden önce mensup bulundukları gayri Sünnî inançlar çevresi, eski Türk inançlarından Budist ve Maniheizm tesirlere kadar pek çok ve çeşitli dinî unsurlardan oluşan "syncretique" bir mahiyet arz ediyordu (meselâ bk. Köprülü, *DEFM*, s. 305-309, 405-408; a.mlf., *TY*, s. 131-140; *İA*, II, 461-464; daha yeni bir inceleme: Melikoff, *Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, s. 379-395; a.mlf., *Turcica*, XIV [1982], s. 142-154; Bektaşî doktrininin özellikle eski Türk inançlarıyla alâkası için bk. Eröz, s. 257-396).

Moğol işgalinin sebebiyet verdiği karışıklardan faydalanarak Selçuklu hükümetinin takibatından kurtulan Babaî hâlifelerinin çeşitli yörelerde kurdukları zâviyeler faaliyetlerine XIII. yüzyıl boyunca devam ettiler. Babaî hareketi içinde yer alan Kalenderî, Vefâî, Yesevî ve Haydarî dervişlerine ait bu zâviyelerde ikinci ve üçüncü nesil artık Rum abdalları diye anılıyordu. Bunlardan bazılarının XV. yüzyıl ortalarından sonra, yani Şîî tesirlerin nisbeten kendini göstermeye başladığı



bir devirde yazıya geçirilmiş menkıbelelerinde bile ateş kültü ve diğer tabiat kültürleri, kalıp değiştirme (métempsychose), tenâsüh ve hulûl gibi Şîîliğe dahi yabancı bazı inançların kuvvetle yer bulduğu ve nisbet itibarıyla yüksek bir toplama ulaştığı görülür (bk. Ocak, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, s. 133-194 ve sonuç kısmı). Nitekim bu tür itikadlarını zaman zaman açığa vurmaları sebebiyledir ki Rum abdalları Osmanlı hükümdarları tarafından fetihlerdeki yardımlarına rağmen teftiş ve hatta sınır dışı ediliyorlardı (bk. *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, vr. 42<sup>b</sup>). Bu inançları yüzünden daha ilk zamanlardan itibaren bunlar Sünniliğin hâkim bulunduğu şehir ve kasabalarda ve kısmen köylerden uzak bölgelerde yerleşmişlerdi. Bizat Hacı Bektaş'ın Konya, Kayseri veya Kırşehir içinde değil Göreme yöresindeki Türkmen aşiretleri içinde Sulucakarahöyük'te zâviye açmasının sebebi de bundan başka bir şey olmamalıdır. Rum abdallarının yahut henüz Bektaşî adını almamış bu ilk Bektaşîler'in çok etkili bir propaganda güçleri vardı (bk. Birge, s. 51-53; Vryonis, s. 336-373). Bunun sebebi, daha sonraki asırlarda bile hâlâ tesirini icra edecek olan, her türlü mahallî inançları kolayca bünyesine mal edebilen bir inanç yapısına, daha doğrusu bir "inançlar halitası"na sahip olmalarıydı. Bu yüzden Osmanlılar'ın Rumeli'deki fetihlerine paralel olarak Bektaşî dervişleri bu yeni topraklarda kendilerini kabul ettirebilmek için fazla bir güçlükle karşılaşmadılar. Bunun tipik bir misalini Sarı Saltuk zâviyeleri teşkil eder. Bu zâviyeler Yunanistan, Arnavutluk, Romanya ve Bulgaristan'da bulundukları yerlerdeki mahallî aziz kültlerini kendilerine mal ederek İslâmîleştirmişler ve böylece yerli hristiyanları zahmetsizce ihtida ettirebilmişlerdir (bk. Hasluck, II, 429-439). Bu niteliği dolayısıyla Bektaşî doktrini giderek zaman ve mekân içinde daha da zenginleşmiş ve her çevreden, her inançtan insanlara hitap edebilen bir doktrin haline gelmiştir. Nitekim 1450'li yıllardan başlayarak Bektaşî doktrini geniş çapta Hurûflüğün tesirlerine mâruz kalacak, aradan fazla bir zaman geçmeden de Anadolu'da yoğunlaşan Şîî propagandası Bektaşîliğe nüfuz edecektir.

**B) Hurûfî ve Şîî Tesirler Sonrası Devre.** XIV. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da doğan ve yayılan Hurûflük, kurucusu Fazlullah-ı Hurûfî'nin idamından sonra

Timur yönetimi tarafından takibata uğrayınca Anadolu'ya da nüfuz ederek XV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rumeli topraklarına geçti. Hatta Fâtih Sultan Mehmed zamanında saraya kadar sızabilen Hurûflük, ancak vezîriâzam Mahmud Paşa'nın gayretleriyle engellenebildi (bk. Mecdî, s. 82-83). Bunun neticesinde pek çok Hurûfî, Kalenderî tekkelere sığınarak bu tarikatın bünyesinde kendisine yer buldu. Bunlar kısa zamanda inançlarını yaydılar. Fazlullah Kalenderîler aracılığıyla en yüksek Bektaşî evliyası arasına girdi ve takdis edilmeğe başlandı. Hurûflüğün Bektaşî doktrini üzerinde ne ölçüde derin tesirler bıraktığını anlayabilmek için Bektaşî edebiyatını incelemek yeterlidir.

XV. yüzyılın özellikle son çeyreğinde, Hurûfî tesirlerin arkasından muhtelif kanallarla Anadolu'ya sızmaya başlayan, özellikle son on yıl içinde Safevîler'in sistemli propagandası ile yoğunlaşan Şîî tesirler öne geçti ve böylece Bektaşîliğin bugün tanıdığımız çehresi belirmeye başladı. Muhtemelen 907 (1501) yılında Balım Sultan Dimetoka'daki meşhur Kızıldeli Dergâh'ından alınıp Anadolu'da Hacı Bektaş Dergâh'ının -dolayısıyla tarikatın- başına getirildiği zaman Bektaşîlik artık Hurûfî ve Şîî tesirlere yabancı değildi. Balım Sultan böyle bir ortamda "Hak-Muhammed-Ali" tarzında ifade edilen ulûhiyyet mefhumunu ve on iki imam kültürünü Bektaşîliğin esasları arasında en baş yere yerleştirdi. Bektaşîler'in "teslim taşı" dedikleri boyuna takılan on iki köşeli yıldız biçimindeki kolye on iki imamı temsil eder. Bununla birlikte başta "tevellâ ve teberrâ düsturu" olmak üzere öteki Şîî unsurlar da sistemleştirildi (Baha Said, s. 321-332). Ancak bu konuda gözden kaçırılmaması lâzım geldiği halde çok defa ihmal edilen bir nokta vardır: Sözü edilen bütün Şîî unsurlar Şîîlik'te olduğu hüviyetleriyle Bektaşîliğe geçmemiş, daha başından beri mevcut İslâm öncesi inançlarla mezcilerek onların yapısına uygun bir mahiyet kazanmışlardır. Meselâ böylece, zâhirde üçlü bir ulûhiyyet telakkisi gibi görünerek yanlışlıkla Hristiyanlık'taki teslise benzetildiği için eski şarkiyatçıları yanıltan "Hak-Muhammed-Ali" ifadesi, tamamıyla hulûl kalıplarına girerek sadece ilâhlaşmış bir Hz. Ali'yi gösterir olmuştur. Bu bakımdan İmam Ca'fer mezhbine mensubiyet iddia etmesine rağmen Bektaşîliğin gerçekte Şîîlik'le ilgisi yoktur. Bu yüzden de Bektaşîliği Şîî bir

tarikat kabul etmek yerine Bektaşîlik'te Şîî tesirlerden söz etmek daha gerçekçi bir ifade tarzı olur.

Avrupa'da yapılan ilk araştırmalardan beri Bektaşîlik'te bazan hristiyan unsurlar görülmek istenmiş, "Hak - Muhammed - Ali" telakkisi, "on iki imam" ve "on iki post"un on iki havâri ile münasebeti vb. meseleler Hristiyanlık tesirlerine bağlanmış ise de bu görüşlerin doğru olmadığı M. F. Köprülü, Baha Said ve A. Gölpınarlı tarafından ortaya konulmuştur.

Bektaşîlik doktrinine kendine mahsus hüviyetini kazandıran ve yukarıda sözü edilen "syncrétique" yapıyı bir arada tutan harç tasavvuf olmuştur. Daha Yesevîlik'le birlikte başlayan ve Kalenderî telakkileriyle gelişen Bektaşî tasavvufunun kendi yapısına uygun bir rengi vardır. İslâm dünyasında umumi olarak tasavvufa damgasını vuran **vahdet-i vücûd**\* sistemi Bektaşîliğin tasavvuf anlayışını da tesir altına almış, ancak bu sistem Bektaşîlik'te hulûl itikadıyla birleşerek esas mahiyetinden uzaklaşmıştır. Bektaşî edebiyatı, bilhassa nefesler, bu hadisenin tipik ve çarpıcı örnekleriyle doludur.

Bektaşîlik doktrini günümüzde de yeni yorumlar ve te'villerle kendisini zamanla uyarılama çabaları içinde bulunmakta, bunda da eskiden olduğu gibi fazla güçlük çekmemekte, Bektaşî "syncrétisme"i yine canlılığını sürdürmektedir.

**Âyin ve Erkân.** Kalenderîlik'ten doğmuş olması sebebiyle Bektaşîliğin daha başından beri Sünnî İslâm'ın itikad ve ibadet esasları karşısında genellikle kayıtsız bir tutum içerisinde olduğu tarihî bir gerçektir. Bu konuyla ilgili ip uçlarına muhtelif Bektaşî menâkıbnâmelerinde ve nefeslerinde rahatça rastlanabildiği gibi meşhur Bektaşî fıkraları da ayrı bir delildir. Bektaşîlik, İslâm'ın mukelleflerini mecbur tuttuğu namaz, oruç gibi ibadetleri açıkça olmasa bile çeşitli te'villerle red yolunu tercih etmiş; buna karşılık İslâm öncesi eski Türk dinleriyle Şamanizm, Budizm ve İran dinlerinin bakiyelerine dayanan birtakım âyin ve erkân geliştirmiştir. Bunlara İslâmî bir çehre kazandırmak maksadıyla bazı tasavvufî mefhum ve telakkiler kullanılmış, Hz. Peygamber zamanına kadar götürülen bazı menkıbeler teşekkül ettirilmiştir. Bütün Bektaşî âyin ve erkânı, "dört kapı - kırk makam" şeklinde ifa-



de edilen meşhur tasavvufî telakkiye dayandırılır. Kul ancak şeriat, tarikat, mârifet ve hakikat kapılarını ve her kapıdaki on makamı geçerek Hakk'a ulaşır. Bütün âyin ve erkân kulun bu yolculuğunu temsil eder.

Bektaşiliğin ibadet anlayışı, en eski ve temel âyin olan âyin-i Cem'de kendini gösterir. Bunun esası, İslâmiyet'e girmeden önceki devirlerde Türkler arasında çok yaygın olan, evli çiftlerin katıldığı, çok sıkı disiplin kaideleri içerisinde cereyan eden içkili (kırmızı) dinî toplantıya dayanmaktadır (bk. Potapov, s. 71-85; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 33-34). Eski Türkler'in bu âyinleri Mâverâ-ünnehir'de göçebe Türkmenler vasıtasıyla Yeseviliğe sokulmuş ve bu yolla Anadolu'ya gelerek Babaî muhitlerinde icra edilmeye başlanmıştır (bk. Elvan Çelebi, s. 23; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 33-34; daha geniş bilgi için bk. Birge, s. 175-201; Mélikoff, *Turcica*, VI [1975], s. 49-67; Ocak, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, s. 125-129). En az bunun kadar önemli bir temel âyin de "ikrar âyini" denilen tarikata giriş merasimidir. Maniheizm'deki dine kabul (initiation) âyini ile çok kuvvetli benzerlikleri olan bu âyin, tarikata kabul edilmeye ehil olan kadın ve erkekleri eski mensuplara tanıtan önemli bir merasimdir. Maniheizm'in eski Türk dinleri vasıtasıyla Bektaşiliğe tesiri bundan ibaret kalmamış, meşhur "eline, diline, beline sahip olma" düsturu da (bk. Maniheizm'deki üç mühür prensibi: Peuch, s. 89-90) söz konusu Maniheizm tesirlerle Bektaşiliğin ayrıntı niteliği haline gelmiştir.

Bu iki büyük âyinin dışında muharem matemî, baş okutma ve düşkünlük gibi muhtelif vesilelerle icra edilen daha başka âyin ve erkânlar da vardır. Bektaşilik'le ilgili hemen her kitapta bu âyinlerin nasıl yapıldığına dair bilgi mevcuttur. Bütün bu âyinler sırasında saz refakatinde nefes denilen ilâhiler söylenir. Ayrıca kurban kesme, dolu içme, lokma yeme vb. birtakım erkânlarla mahsus "terceman" ve "gülbak" adı verilen seçili dualar okunur (bunlara hemen her kitapta rastlamak mümkün olmakla beraber bir misal olarak şu esere bakılabilir: Ulusoy, s. 263-290). Bunlarla eski şaman duaları arasındaki çok yakın benzerlikler, Bektaşilik'teki Şamanizm tesirlerini belgeleyen noktalar (bu konuda bk. İnan, s. 120-146).

Kısaca zikredilen bu âyin ve erkânlar ve daha başkaları daima mevcut olmakla birlikte Bektaşiliğin kasaba ve şehirlere de yayılmaya başladığı XVI. yüzyıldan itibaren Bektaşî âyinlerinin esas icra edildiği meydanın yanında tekke ve mescidler de görülmeye başlamıştır.

Az da olsa Sünnî İslâm'ın ibadet esaslarına zaman zaman riayet eden Bektaşiler'e her zaman rastlanmıştır. Bu durumu Sünnî çevrelerle kaçınılmaz temasların bir tesiri olarak kabul etmek yanlış olmaz.

**Teşkilât.** Bektaşilik teşkilât bakımından genel görünüş itibarıyla diğer tarikatlara benzer. Kuruluş devresinde hiç şüphesiz büyük bir Vefâî-Haydarî, dolayısıyla Kalenderî zâviyesi olan Hacı Bektaş Zâviyesi tarikatın teşkilatlanmasında baş rolü oynamıştır. "Pîr evi" denilen bu zâviye tarikat yayıldıkça bütün öteki zâviyelere örnek olmuştur.

Balım Sultan bu zâviyenin başına geçince âyin ve erkânlarda yaptığı yeniliklerin yanı sıra tarikatın teşkilâtını da merkezîyetçi bir anlayışla düzenledi. Bütün tarikatı kendisine tâbi hale getirip nizamı ve kontrolü sağladığı gibi önemli bir iş olarak da Kalenderîlik'teki mücerredlik (bekârlık) geleneğini yeniden uyguladı ve böylece mücerred Bektaşî dervişleri zümresi ortaya çıktı. Ancak bu durum bir müddet sonra Hacı Bektâş-ı Velî'nin soyundan geldiklerini ileri süren çelebiler (bel oğulları) ile bunu reddederek hakiki Bektaşî'nin kendileri olduğunu iddia eden babalar (yol oğulları) şeklinde ikili bir bölünmeye ve tabiatıyla sürtüşmeye yol aç-

tı ve bu bölünme günümüze kadar devam etti.

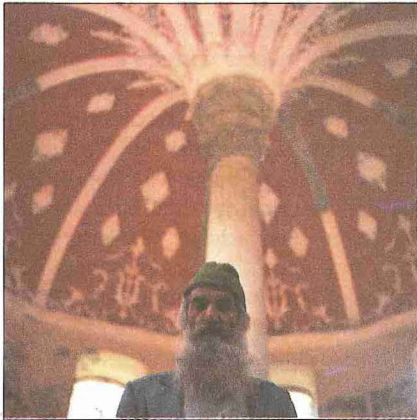
Balım Sultan'la birlikte tarikatın hiyerarşisi tesis edildi (geniş bilgi için bk. Birge, s. 56-58, 81-83). Hacı Bektaş Zâviyesi'nde oturan ve bütün Bektaşiler'in şeyhi mevkiini işgal eden zat "dede-baba" diye anılır oldu. Ondan sonra her tekkenin başkanlığı demek olan "babalık" makamı geliyordu. Bunlar arasındaki liyakatlılardan dede-babayı temsil etmek üzere halifeler seçilmekteydi. Her zâviyede diğer tarikatlarda olduğu gibi "canlar" denilen dervişler vardı. Bunlar zâviyelerdeki çeşitli hizmetleri ifa ederlerdi. Canlar "muhib" tabir edilen müridler arasından seçilirdi. Tarikata henüz resmen kabul edilmemiş olanlara da "aşık" adı veriliyordu.

Pîr evinde, on iki imamı temsilen her biri, başta Hz. Muhammed olmak üzere büyük peygamberler ve büyük Bektaşî evliyasına izâfe edilen on iki post (makam) bulunur. Bu post geleneği Hz. İbrâhim'in kestiği kurbanın postuna dayandırılır.

Bektaşilik'te tarikatın maddî teşkilâtını aksettiren bu silsile-i merâtibden başka tasavvufî silsile-i merâtibe de temas etmek lâzımdır. İrşad müessesesinin başında bulunan ve mânen en yüksek dereceyi kazanan şahıs "mürşid"dir. On iki posttan birincisi Hacı Bektâş-ı Velî'nin temsil ettiği pîr postudur, ikincisi mürşid postu olup Hz. Muhammed'i temsil eder. Mürşidlik en zor ve sorumluluğu ağır olan bir makamdır. Ondan sonra "rehber" gelir. Rehber Hz. Ali'nin temsil ettiği üçüncü postun sahibidir. "Tâlip" denilen ve irşad edilerek tarikata alınacak olan adayları aydınlatmak, her bakımdan hazır hale getirmek rehberin görevidir. Tarikata katılma işlemi ikrar âyininin sonra tamamlanır. Gerek bu âyinde gerekse ötekilerinde her erkânı icraya hizmet edecek görevliler bulunur. Bunların her birinin ayrı ayrı adları vardır.

**Sosyal ve İktisadî Yapı.** Bektaşiliğin muhtelif cepheleri içinde üzerinde hemen hiç durulmayan önemli bir nokta da sosyal ve iktisadî yapı meselesidir. Bu mühim mesele, Süreyya Farukî'nin geniş çapta arşiv vesikalarına dayanan çalışmalarıyla aydınlanmaya başlamıştır. Bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda Bektaşiliğin sosyal ve iktisadî yapısının tarihini yazabilmek, hiç olmazsa tarikatın XVI. yüzyıldan itiba-

Merdivenköy Şahkulu Bektaşî Âşitânesi'nin içinden bir görünüş (1985) - Göztepe / İstanbul





ren belli başlı tekkelerinin monografilerinin tamamlanmasına bağlıdır.

Bektaşiliğin sosyal ve iktisadî cephesi, diğer tarikatlarda olduğu gibi, tarikat bünyesindeki vakıfların tarihî gelişimi ile ilgilidir. Aslında başta Hacı Bektaş Zâviyesi olmak üzere Kızıldeli, Akya-zılı ve Abdal Mûsâ vb. bazı büyük zâviyeler tarikatın resmen teşekkülünden daha önce birer vakıf müessesesi olarak ortaya çıkmış ve devletçe resmen tescil edilmişlerdi. Bunların büyük kısmı, Selçuklular ve Beylikler devrinde tesis edilmiş vakıflara sahip Rum abdal-ları zümresine mensup Kalenderî şeyh-lerinin zâviyeleri idi. Daha başlangıçta devletin tahsis ettiği güçlü vakıflara sahip bir tarikat olarak tarih sahnesine çıkmak Bektaşiliği maddeten güçlü kılan bir faktördü. Yeniçeriliğin Bektaşiliğe dayanması, bu gücün hiç sarsılma-dan II. Bayezid devrine kadar gelmesini sağladı. Bu devirde Safevî tehlikesi Bektaşiliği iktisaden güçlendirmeye bir ve-sile teşkil etti. II. Bayezid yeni imkân-larla vakıfları zenginleştirdi. Balım Sul-tan'la girilen yeni teşkilatlanma, bü-tün Bektaşî zâviyelerinin vakıflarını di-ğer tarikatlarınkinden -Mevlevîlik hariç-farklı olarak Hacı Bektaş Zâviyesi'nin ida-resine bağladı. Bu zâviyedeki dede-ba-banın, bundan böyle artık diğer zâviye-lerin şeyh ve müteveli tayinlerinde son sözü söyler duruma geldiği bilinmek-tedir. Dede-babanın yaptığı tayin ve azil-lere hiçbir devlet yetkilisinin müdahale-si söz konusu değildi. Ancak yine de bu tayin ve aziller belli kaidelere göre yapı-lıyordu. Meselâ taşra zâviyelerinin ba-balık makamı, Hacı Bektaş şeyhinin iz-nine bağlı olarak babadan oğula geç-mek suretiyle dolduruluyordu.

Şehir ve kasabalardakiler hariç Ana-dolu ve Rumeli'deki bütün Bektaşî tek-keleri aslında birer iktisadî işletme, da-ha doğrusu çiftlik durumundaydı. Vakıf arazilerden elde edilen gelir her tekkenin mütevellisi tarafından toplanıyor, bu mü-teveli yalnız şeyhe karşı sorumlu bulun-uyordu. Mevcut gelirden ihtiyaçlar temin edildikten sonra artakalanı Hacı Bektaş Zâviyesi'ne gönderiliyordu. Bu merke-zî sisteme rağmen Bektaşî vakıflarının zenginlik itibarıyla Mevlevî vakıfların-dan sonra geldiği araştırmalarla ortaya çıkarılmıştır. Bektaşî zâviyelerinin gelir-leri sadece vakıf zenginliklerinden iba-ret değildi. Zaman zaman gerek mahal-lî zenginler ve idarî otoriteler, gerekse

merkezdeki devlet adamları tarafından muhtelif vesilelerle yüklü miktarda aynı ve nakdî bağışlar yapılıyordu. Bir misal olarak XVI. yüzyılda Dulkadiroğulları'n-dan Şehsuvaroğlu Ali Bey ile Malkoçoğlu Bali Bey'in Hacı Bektaş Zâviyesi'ne yap-tıkları bağışlar zikredilebilir.

Bektaşî tekkelerinin halk arasındaki nüfuzlarını, bulundukları yerlerde halka sağladıkları imkânlarla ilgili görmek lâ-zımdır. Bu imkânlar bir kısım maddî hiz-metlerden ibaret bulunabildiği gibi idarî mekanizma ile halk arasında muna-sebet kurma şeklinde de olabiliyordu. Nitekim Bektaşî şeyhlerinin zaman za-man baş gösteren ihtilâfları giderme-de aracı rolünü üstlendikleri bilinmek-tedir. Böylece zaten sahip oldukları mâ-nevî nüfuza bir de maddî nüfuz ekleni-yordu. Bununla beraber bu nüfuzun hiç-bir zaman mahallî idareciyi aştığı, me-selâ bir sancak beyi ile rekabete sebe-biyet verecek hale geldiği görülmemiş-tir. Bu da devletin, şeyhlerin gücüne bir yere kadar imkân tanıdığını gösteren önemli bir tesbittir.

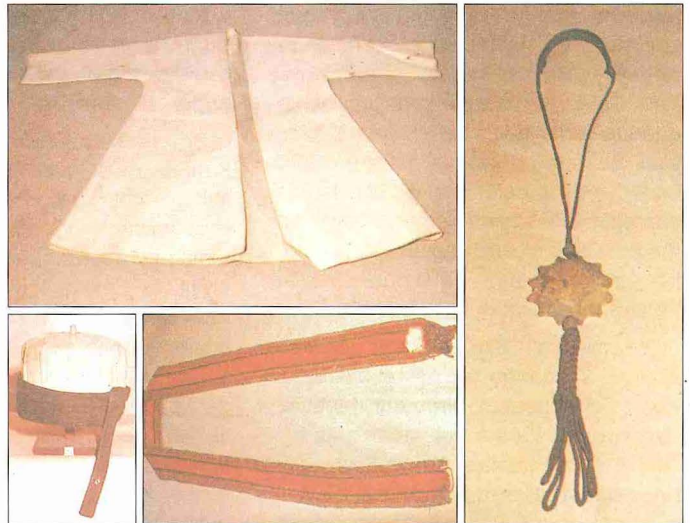
Eldeki vesikalardan, Avrupa devletle-ri, Rusya ve İran'la uzun süreli savaşı-ların yapıldığı XVII ve XVIII. yüzyıllarda si-pahilerin veya diğer tarikat çevrelerinin Bektaşî vakıflarına müdahalelerde bulun-dukları anlaşılmaktadır. Bu durumun sa-vaş zamanlarında veya ziraî üretimin ta-bii olarak azalması sonucu vakıf gelirle-rinde hasıl olan düşüklük sebebiyle mey-dana gelmiş olduğu muhakkaktır. Bu yüzden de ortaya çıkan maddî açıklar ya böyle haksız müdahaleler yoluyla ve-ya bizzat şeyhlerin vakıf arazisinde ya-şayan reâyâdan fazla hak talep etmele-riyle kapatılmak isteniyordu. Bütün bun-

lar karşısında devletin mevcut pürüzle-ri ortadan kaldırmak için elinden geleni yaptığı da gözden kaçmamaktadır.

II. Mahmud'un Bektaşiliğe indirdiği 1826 darbesi eğer başka bir tarikata in-dirilmiş olsaydı büyük bir ihtimalle o ta-rikatın dağılıp gitmesi veya en azından zayıflaması işten bile değildi. Fakat Bektaşî vakıflarının merkeziyetçi yapısı ve iktisadî gücü tarikatın bu darbeyi ko-layca atlatmasına ve bir müddet sonra yeniden belini doğurtmasına büyük öl-çüde yardımcı olmuştur. Bu sağlam ik-tisadî ve idarî yapı sayesinde Bektaşilik 1925'e kadar varlığını muhafaza edebil-miştir (1826'dan sonra Bektaşiliğin duru-mu için bk. Melikoff, *Turcica*, XV [1983], s. 155-170).

**Bektaşilik ve Siyaset.** Bektaşilik, men-şei teşkil eden Babaî hareketinin ya-pısı dolayısıyla her zaman siyasetle ya-kından ilgilenmiştir. Rum abdallarının gerek Osmanlı Beyliği'nde gerekse öte-ki uçbeyliklerinde kuruluş devrelerin-de oynadıkları rol ve bu sebeple hükü-met çevreleriyle sıkı ilişkileri hiçbir za-man unutulmamalıdır. İlk Osmanlı hü-kümdarlarının Abdal Mûsâ, Abdal Mu-rad, Geyikli Baba ve Postinpuş Baba gi-bi şeyhlere zengin vakıflarla beslenmiş zâviyeler açtıkları bilinmektedir (meselâ bk. Aşıkpaşazâde, s. 6, 46-47; Oruç b. Âdil, s. 8; Neşrî, I, 25, 47). Daha sonra XIV. yüzyılın ikinci yarısında yeniçeri teşkilâ-tının kendisini Hacı Bektaş an'anelerine bağlaması, XV. yüzyılda da ocağın res-men tarikatla birleşmesi Bektaşiliği si-yasî faaliyetlere kuvvetle bağlayan bir faktör oldu ve bu durum 1826'ya kadar kesintisiz sürdü. Yeniçeri Ocağı'nda Ha-

Bektaşilik'le ilgili bazı tarikat malzemeleri: hırka, tac, kemer ve teslim taşı (İstanbul Belediye Müzesi, Envanter, nr. 3129/1, 2, 5, 7)





cı Bektaş Zâviyesi'ni temsil eden bir babanın bulunması ocakla tarikat arasındaki bağı hep sağlam tutmuştur.

Osmanlılar'ın XIV. yüzyıl ortalarından itibaren Rumeli'de başlattıkları fetih hareketlerinde devamlı olarak Rum abdalı, XV. yüzyıldan sonra da Bektaşî dervişleri mutlaka vazife almışlardır. Gerek Ö. Lutfi Barkan'ın yayımladığı vesikalarından (bk. VD, II, 305-353), gerekse tahrir defterlerindeki diğer zâviye kayıtlarından buralardaki Bektaşî dervişlerinin bir kısmını ismen olsun tesbit mümkün olmaktadır. Söz konusu bu faaliyetler, fetihler sırasında ve sonrasında gördükleri hizmetler Bektaşî dervişlerine devlet nezdinde hatırı sayılır bir yer sağlamıştır.

II. Bayezid'in Balım Sultan'ı Dimetoka'dan alarak Hacı Bektaş Zâviyesi'nin başına getirmesi, Bektaşiliğin resmen devlet himayesinde bulunduğunu göstermektedir. Bu himaye politikasıyla devlet, tarikatın hoşla gitmeyen tutumlarına girmesini engelleme veya en azından kontrol altında tutma imkânını eline almış olmaktadır. Buna ek olarak Bektaşî vakıflarının zenginleştirilmesi, başta Hacı Bektaş'ın olmak üzere tamire muhtaç zâviyelerin onarılması gibi planlı ve hesaplı faaliyetler, Bektaşiliği devletin yanından ayrılmamak gerektiği konusunda ikna etmeye yaramıştır. Safevî propagandasının Anadolu'da yoğunlaştığı bu devirde II. Bayezid'in bu tavrını akıllı bir siyaset olarak değerlendirmek gerekir. Bu propagandanın hitap ettiği çevrelerle pek çok ortak yanı bulunan Bektaşî muhitlerinin Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması küçümsenmeyecek bir kazanç olmuştur. Kanûnî devrinde 1526-1527'de çıkan Şah Kalender isyanı, bu kazancın mahiyetini anlamaya yardım edecek iyi bir göstergedir. Belirtilen tarihte Hacı Bektaş Zâviyesi şeyhi olan ve Hacı Bektaş'ın nesline mensup bulunduğunu iddia eden Şah Kalender'in isyanı, Bektaşî tarikatının merkezi hükümete karşı tavrı aldığı takdirde neler olabileceğini gösteren önemli bir ayaklanmadır. Osmanlı ordularının Macaristan içlerinde bulunduğu bir tarihte çıkarılan bu isyanı bastırmak hayli güç olmuştur.

Bektaşiliğin 1826'ya kadar devletle arasının soğuduğu tek devre, bir ölçüde Yavuz Selim dönemi olmuştur denebilir. Herhangi bir vesika bulunmamakla birlikte Bektaşî an'anesi Yavuz Selim devrinde devlet siyasetinin Bektaşîler'e karşı menfileştiğini, Balım Sultan'ın vefatın-

dan sonra Hacı Bektaş Zâviyesi'nin kapatıldığını, ancak Kanûnî zamanında yeniden açıldığını nakletmektedir (bk. Süreyya Farukî, *Türkiye İktisat Târîhi Semîneri*, s. 212). Eğer bu durum vâki ise o takdirde bunu adı geçen padişah zamanında Orta Anadolu'da meydana gelen isyanlarla ilgili görmek gerekir. Bununla birlikte ne olursa olsun bu gibi durumlarda devlet suçluları cezalandırmaktan öteye geçmemiş, bütün tarikatı muhatap almamıştır. Hatta II. Mahmud bile tarikatı ilga ettiği zaman birkaç küçük tekke şeyhinin idamından başka bir yola gitmemiş, Hacı Bektaş Zâviyesi şeyhi Hamîdullah'ı bile Amasya'ya sürmekle yetinmiştir. Fakat asıl dikkati çeken nokta, tarikatın ilga edildiğini belirten fermanda Hacı Bektâş-ı Velî'nin ve Bektaşî tarikatının olup bitenlerden özenle tenzih edilmesine dikkat olunmasıdır (ferman sureti için bk. Esad Efendi, s. 213-221).

Bektaşiliğin siyasetle yakın ilgisini gösteren hadiseler XIX. yüzyılda da devam etmiştir. Jön Türkler ile Bektaşî tekke-lerinin münasebetleri eskiden beri bilinmekle birlikte (bk. Ramsaur, s. 7-14), özellikle 1826'dan hemen sonra mason lo-calarıyla iş birliğine girmeleri ilgi çekicidir. İlga hadisesini müteakip Bektaşî şeyhlerinin çoğunun bu localara kaydukları, bunun sonucu olarak Bektaşî-ler'in siyasî düşüncelerinde, tarikatın âyin ve erkânında önemli ölçüde mason tesirlerinin belirdiği görülmektedir (bk. Melikoff, *Turcica*, XV, 160-162).

Bektaşîler Millî Mücadele yıllarında Anadolu hükümetinin yanında yer almışlar, başta Hacı Bektaş Tekkesi şeyhi Çelebi Cemâleddin Efendi olmak üzere diğer tarikat mensupları gibi onlar da Millî Mücadele'yi desteklemişlerdir. Ancak bu, mücadele kazanıldıktan sonra öteki tarikatlar gibi Bektaşiliğin de ilgasına engel olamamıştır.

**Bektaşilik ve Kültür.** Tasavvuf ve tarikatların müslüman Türk kültürüne canlılık ve renk kattığı ve zengin bir muhite kazandırdığı bilinen bir gerçek olmakla beraber bu konuda ilk sırayı Mevlevîlik ve Bektaşiliğin aldığı kabul etmek lâzımdır. Mevlevîliğin daha kuruluşundan itibaren geniş çapta münevver zümreler ve yüksek idarî muhitler içinde doğup gelişmesine karşılık Bektaşîlik yarı göçebe bir çevrede doğmuş ve zamanla kırsal alanlardan kasaba ve şehirlere intikal etmiştir. İşte Bektaşiliğin bütün tarihî tekâmülü müddetince kül-

tür yapısını bu sosyolojik faktör tesir altına almıştır.

"Synchrétique" yapı Bektaşiliğin doktrinini, âyin, erkân ve teşkilâtını şekillendirdiği gibi kültürel cephesine de belli bir hüviyet kazandırmış, Sünnilik dışı karakteri, tarikatın dinî ve tasavvufî yapısında umursamazlığa varan çok geniş bir müsamaha havası yaratmıştır. Bu tavır Türk edebiyatında ince alaycı, zeki, nükteci ve hazırcı Bektaşî tipini doğurarak Bektaşî fıkraları diye bilinen türün gelişmesine yol açmıştır.

İslâm öncesi devirde kam-ozanların kopuz refakatinde terennüm ettikleri manzum sözlerden Ahmed Yesevî'nin hikmetlerine, Yunus Emre'nin deyişlerinden Kaygusuz Abdal'ın şiirlerine kadar uzanan bir tekâmül zincirinin ürünü olan nefesler, gerek nazım gerekse müzik olarak son derece ilgi çekici bir güzellik ve zenginlik arzeder (bu konuda bk. Borrel, s. 157-190). Bunlar Türk tekke edebiyatının ilgi çekici bir bölümünü teşkil ettikleri gibi aynı zamanda Bektaşî inanç ve an'anelerinin en şaşılmaz vesikalarıdır. Bu nefesler nağme ve ritm olarak öteki halk müzikisi mahsul-lerinden derhal ayırt edilir.

Bektaşilik'te şeriata karşı umursamazlığın neticesi olarak resim sanatı da kendine mahsus bir gelişme göstermiştir. On iki imam, Hz. Ali ve Ehl-i beyt'i, Hacı Bektâş-ı Velî'yi, diğer büyük Bektaşî evliyasını ve kerametlerini anlatan bu halk tipi resimlerde ilkel karakterine rağmen özel bir üslup derhal göze çarpar. Buna ilâveten muhakkak ki Hurûflüğün etkisiyle yazı ile resim yapma sanatı gerçekten önemli bir gelişme göstermiş, çoğu Hz. Ali'yi konu edinen çok orijinal yazı-resim örnekleri meydana getirilmiştir.

**Coğrafi Dağılışı.** Bektaşiliğin merkezi, 1271'e kadar bizzat Hacı Bektâş-ı Velî'nin yaşadığı Sulucakarahöyük çevresidir. Buradaki zâviyenin XIV. yüzyıldan itibaren önem kazanmasına paralel olarak çevre giderek genişlemiş ve XV. yüzyılın sonlarında tarikat teşekkül ettiği zaman ilk nüfus sahası da muhtemelen Kızılırmak yayının içi olmuştur. Buna ek olarak Babaî isyanını takip eden yıllarda bu harekete mensup şeyhlerin uç bölgelerine dağılmaları neticesi bilhassa Batı Anadolu'da açtıkları zâviyeler, tabii olarak Bektaşiliğin ikinci derecede merkezleri haline gelmiştir. Teşekkül devrinde açılan zâviyelerle şeyh-



lerini zikrederek bu konuda iyi bir vesika hizmeti gören *Vilâyetnâme*, tarikatın bu erken devrindeki yayılma sahasını tesbite yardım eder. Buna göre Konya, Eskişehir ve Uşak çevresi bu sahanın içindedir. Ayrıca *Vilâyetnâme*'de geçmemekle beraber vaktiyle Abdal Mûsâ'nın zâviyesini kurduğu Antalya yöresini de buna dahil etmek gerekir.

XVII. yüzyılda Evliya Çelebi, Bektaşî zâviyelerinin o zaman faaliyette olan pek çoğu hakkında verdiği bilgilerle tarikatın o devirde Anadolu ve Rumeli topraklarındaki yayılış sahaslarını belirlemektedir. 1826'ya kadar Bektaşîliğin Anadolu'daki yayılma sahası önce Hasluck, sonra da arşiv vesikalarına dayanarak daha sağlam bir tarzda Süreyya Farukî tarafından belirlenmiştir. Farukî, *Der Bektaschi-Orden in Anatolien* adlı eserinde hem haritalarla devirlere göre bu yayılış tesbit etmiş, hem de Bektaşî tekelerinin bir indeksini bunlara ilâve etmek suretiyle çok faydalı bir çalışma ortaya koymuştur.

Bektaşîliğin Anadolu dışındaki dağılımına gelince bunun başlıca şu sahalari içine aldığı görülür:

a) **el-Cezîre ve Irak.** Hasluck buralardaki tekkelerin gerçek mânada tekke olmayıp diğer yerlerden mukaddes makamları ziyaret eden Bektaşîler için konaklama tesisleri mahiyeti taşıdığını bildirir (bk. *Bektaşîlik Tedkikleri*, s. 17).

b) **Mısır.** XV. yüzyılın sonlarına doğru Abdal Mûsâ'nın müridi Kaygusuz Abdal tarafından ilk defa Kahire yakınlarındaki Mukattam dağı eteklerinde kurulan tekke ile Bektaşîlik Mısır'a girmiş oluyordu (bk. Köprülü, *TM*, s. 1-49). Hasluck bu tekkenin Mısır'da tarikatın tek müessesesi olduğunu zikreder. Bu durum belli şartlar sebebiyle Bektaşîliğin Anadolu'daki kadar buralarda yayılma imkânı bulamadığını gösterir. Bektaşîlik Mısır'da ancak Arnavutlar arasında tutunabilmiştir (bk. Jong, *Turcica*, XIII [1981], s. 242 vd.).

c) **Balkanlar ve Doğu Avrupa.** XV. yüzyıldaki fetihlere paralel bir şekilde Bektaşîlik Rumeli topraklarına adım attı (bk. Choublier, s. 427-453; Hasluck, *Bektaşîlik Tedkikleri*, s. 17-52). Ancak Rum abdalları bir asır daha evvel buralardaydılar. Meselâ Bektaşî evliyasının en büyüklerinden sayılan Kızıl Deli (Seyyid Ali Sultan), daha Yıldırım Bayezid devrinde Diemetoka'nın fethinde bulunmuş ve onun izniyle sonradan tarikatın en büyük dört

zâviyesinden biri kabul edilen kendi zâviyesini kurmuştu (bk. Beldicéanu, s. 275-276).

Fetihlerle birlikte Bektaşîliğin yayılma sahalari da Bulgaristan, Girit ve hatta Macaristan gibi pek çok memleketi içine aldı. Hasluck, Bektaşîliğin Arnavutluk'ta ancak Tepedelenli Ali Paşa'nın hâkimiyeti ile yayılmaya başladığını ileri sürerse de Köprülü Evliya Çelebi'ye dayanmak suretiyle haklı olarak çok daha eski bir devirde (XVI. yüzyıl) bu yayılışın başladığını belirtir (bk. *İA*, II, 464).

Bektaşîlik Rumeli topraklarındaki bu geniş yayılma kabiliyetini "syncrétique" yapısına borçlu olmakla beraber Avrupa'nın bu doğu kısmının bir özelliğini de ihmal etmemek lâzımdır. Buralar daha IX. yüzyıldan itibaren, aslında Anadolu'da doğmuş bir mezhep olup Bektaşîliğin bazı yönlerini andıran bir yapıya sahip Paulicianisme'in Balkanlar'daki devamı demek olan Bogomilisme'in hâkimiyet sahalari idi. Ortodoksluğa şiddetle muhalif olan bu mezhep mensupları herhalde Bektaşîliğe geçmekle fazla bir şey kaybetmemenin yanı sıra pek çok da imtiyaza sahip olmuşlardır.

Günümüzde sözü edilen memleketlerdeki siyasî rejimler dolayısıyla Bektaşîlik her ne kadar eski durumunu muhafaza etmiyorsa da kısmen Arnavutluk ve Yugoslavya'da belli ölçüde de olsa mevcudiyetini sürdürmektedir. Türkiye'de ise 1925'te öteki tarikatlarla birlikte resmen ilga edilmesine rağmen fiilen mevcuttur.

#### BİBLİYOGRAFYA:

Elvan Çelebi, *Menâkıbü'l-kudsiyye* (nşr. İsmail E. Erünsal — A. Yaşar Ocak), İstanbul 1984; Âşıkpaşazade, *Tarih*, s. 6, 46-47; Oruç B. Âdil, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 8; Neşrî, *Cihannümâ* (Taeşchner), I, 25, 47; *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, İÜ Ktp., TY, nr. 2438, vr. 42<sup>b</sup>; Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1243, s. 213-221; G. Jacob, *Beitrag zur Kenntnis des Derwischordens der Bektaschis*, Berlin 1908; a.mlf., *Die Bektaschijie in ihrem Verhältnis zu Verwandten Erscheinungen*, München 1909; Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 33-34, 207-209; a.mlf., "Anadolu'da İslamiyet", *DEFM*, sy. 4 (1338), s. 305-309, 405-408; a.mlf., "Bektaşîliğin Menşeleri", *TY*, sy. 8 (1341), s. 131-140; a.mlf., "Mısır'da Bektaşîlik", *TM*, VI (1939), s. 1-49; a.mlf., "Bektaş", *İA*, II, 461-464; Besim Atalay, *Bektaşîlik ve Edebiyatı*, İstanbul 1341, s. 62, 83; F. W. Hasluck, *Bektaşîlik Tedkikleri* (trc. Râgıb Hulûsi), İstanbul 1928; a.mlf., *Christianity and Islam under The Sultans*, Oxford 1929, II, 429-439; J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes*, London 1937; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, I, 150; Cemal Bardakçı, *Kızılbaşlık Nedir?*, İstanbul 1945; H. C. Peuch, *Le Manic-*

*héisme*, Paris 1949, s. 89-90; *Vilâyetnâme* (haz. Abdülbâki Gölpınarlı), İstanbul 1958; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972, s. 120-146; I. Mélikoff, "Recherches sur les composantes du syncrétisme Bektashi-Alevi", *Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli 1982, s. 379-395; a.mlf., "Le Problème Kızılbaş", *Turcica*, VI, Paris 1975, s. 49-67; a.mlf., "L'Islam hétérodoxe en Anatolie", a.e., XIV (1982), s. 142-154; a.mlf., "L'ordre de Bektaşî après 1826", a.e., XV (1983), s. 155-170; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor*, Berkeley 1971; I. Beldicéanu, "La vita de Sayyid Ali Sultan et la conquête de la Thrace par les Turcs", *Proceedings of XXVII th. International Congress of Orientalists*, Wiesbaden 1971, s. 275-276; Cahit Öztelli, *Pir Sultan Abdal*, İstanbul 1971; Dursun Yıldırım, *Türk Edebiyatında Bektaşî Tipine Bağlı Fıkralar*, Ankara 1976; Süriya Feroqhi, "XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Âileleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri* (1973), Ankara 1975, s. 197-229; a.mlf., *Der Bektaschi-Orden in Anatolien*, Wien 1981; a.mlf., "Agricultural Activities in a Bektashi Center: the Tekke of Kızıl Deli", *SOF*, XXXV (1976), s. 69-96; a.mlf., "The tekke of Hacı Bektaş: Social Position and Economic Activities", *IJMES*, VII (1976), 183-208; Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşîlik*, İstanbul 1977; A. Celalettin Ulusoy, *Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli ve Alevî-Bektaşî Yolu*, Hacıbektaş 1980; Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul 1980; a.mlf., "Kalenderîler ve Bektaşîlik", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s. 297-308; a.mlf., *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul 1983; Yaşar Nuri Öztürk, *Tarihi Boyunca Bektaşîlik*, İstanbul 1990; Clément Huart, "Les Derviches Bektachis", *RMM*, IX (1909), s. 235-246; Baha Said, "Bektaşîler", *TY*, sy. 28 (1927), s. 314-332; M. Choublier, "Les Bektachis et la Roumelie", *REI*, I (1927), s. 427-453; Ahmed Refik, "Osmanlı devrinde Râfızilik ve Bektaşîlik", *DEFM*, IX (1932), s. 29-30; E. Ramsaur, "The Bektashi Dervishes and the Young Turks", *The Muslim World*, sy. 32, New York 1942, s. 7-14; Ö. Lutfi Barkan, "Kolonizatör Türk Dervişleri", *VD*, II (1942), s. 305-353; E. Borrel, "Les poètes Kızılbaş et leur Musique", *REI*, XV (1947), s. 157-190; L. P. Potapov, "Göçebelerin İptidâî Cemaat Hayatlarını Anlatan Çok Eski Bir Âdet", *TD*, sy. 15 (1960), s. 71-85; F. de Jong, "The Takiya of Abd Allâh al-Maghâwirî (Qayghusuz Sultân) in Cairo", *Turcica*, XIII, Paris 1981, s. 242 vd.; J. L. Bacqué-Grammont, "Un rapport inédit sur la révolte de 1527", *SI*, sy. 57 (1985), s. 71, 155; Rudolf Tschudi, "Bektâşhiyya", *Eİ²* (İng.), I, 1161-1163; a.mlf., "Bektâşhiyye", *UDMİ*, IV, 702-705.



AHMET YAŞAR OCAK

#### BEL BAĞLAMAK

Bazı tarikatlarda, tarikata yeni girenlerin pîrlerine bağlılığını gösteren bir kemer veya peştemalın mürid adayına kuşatılması törenine verilen ad (bk. ŞED BAĞLAMAK).